

Els processos comunitaris en contextos de vulnerabilitat i diversitat. El paper de les metodologies participatives

Community processes in contexts of vulnerability and diversity. The role of participatory methodologies

Manuel Basagoiti Rodríguez¹

ORCID: 0000-0001-6322-3314

Paloma Bru Martín²

ORCID: 0000-0002-9639-5427

Recepció: 11/04/24. Revisió: 09/06/24. Acceptació: 19/06/26

Per citar: Basagoiti Rodríguez, Manuel, i Bru Martín, Paloma. (2024). Els processos comunitaris en contextos de vulnerabilitat i diversitat. El paper de les metodologies participatives. *Revista de Treball Social*, 227, 13-39. <https://doi.org/10.32061/RTS2024.227.01>

Resum

El creixement dels processos d'urbanització té diferents efectes en la vida de les ciutats i els barris. L'increment dels problemes socials i de la diversitat etnocultural en són dos, que repton a les administracions a una adaptació necessària de les estratègies polítiques i mètodes d'intervenció que garanteixin la convivència i cohesió socials. L'autor i l'autora de l'article analitzen de manera comparativa diversos processos desenvolupats en territoris vulnerables i d'alta diversitat etnocultural a la Comunitat de Madrid. Aquests processos combinen l'eficàcia recercadora, la intervenció social i la construcció ciutadana a través de la participació social i tenen impacte en diferents àmbits de la vida comunitària; en concret, en les polítiques públiques locals en contextos de vulnerabilitat, en la construcció de pertinences comunitàries a barris d'alta diversitat i en la millora de les

---

1 Professor associat. Departament d'Anàlisi social. Universitat Carlos III. mbasagoi@pol-soc.uc3m.es

2 Professora associada. Departament d'Anàlisi social. Universitat Carlos III. mbru@polsoc.uc3m.es

condicions de vida de la població d'aquests territoris. Els aprenentatges extrets de l'aplicació d'aquestes metodologies són sens dubte il·luminadors, de cara a l'assentament de nous paradigmes d'intervenció i acció col·lectiva en l'àmbit local.

Paraules clau: Metodologies participatives, processos comunitaris, vulnerabilitat, diversitat, anàlisi comparativa.

Abstract

The growth of urbanisation processes has diverse effects on city and neighbourhood life. These include the increase in social issues and ethnocultural diversity, which challenge administrations to adapt political strategies and intervention methods to ensure social coexistence and cohesion. The authors of the article conduct a comparative analysis of several processes undertaken in vulnerable, highly diverse ethnocultural areas within the Community of Madrid. These processes combine research efficacy, social intervention and community-building through social participation; and they have an impact across various areas of community life; specifically, they influence local public policies in vulnerable contexts, they foster a sense of community belonging in highly diverse neighbourhoods and they improve living conditions for the residents of these areas. The insights gained from the application of these methodologies are highly instructive for establishing new paradigms of local intervention and collective action.

Keywords: Participatory methodologies, community processes, vulnerability, diversity, comparative analysis.

1. Introducció

En aquest article es mostren dues experiències comunitàries desenvolupades en contextos urbans amb trets de vulnerabilitat i alta diversitat etnocultural, la finalitat compartida de les quals és la millora i transformació de les situacions identificades de partida. Aquestes experiències s'han dut a terme als districtes d'Usera i Villaverde (barri de San Cristóbal de los Ángeles) de Madrid.

Per fer-ho s'abordarà l'anàlisi comparativa de les claus i resultats de tots dos processos. Aquesta anàlisi permetrà extreure aprenentatges en relació amb els beneficis, èxits i límits de l'aplicació de metodologies participatives (la Recerca-Acció Participativa i la Intervenció Comunitària Intercultural) en determinats contextos. A partir d'aquests aprenentatges, l'autor i l'autora es pregunten sobre els reptes de futur i la transferibilitat d'aquests models a altres contextos similars.

Amb aquesta finalitat, es desenvolupen recerques i diagnòstics que tenen per objecte identificar les principals necessitats, problemàtiques i oportunitats del territori i es construeixen plans, programes o projectes dirigits a la superació d'aquestes situacions detectades partint de les potencialitats locals. Aquests dos àmbits doten els processos d'un nivell de recerca i un altre d'acció/intervenció íntimament units. Fins aquí podríem parlar de processos de recerca aplicada (Rubio, 1997).

No obstant això, la innovació més rellevant es troba en el caràcter participatiu. No es tracta exclusivament de dissenyar accions que donin resposta a problemes, sinó que, en aquest procés, la comunitat prengui consciència dels seus propis problemes i de les estratègies que té a l'abast per solucionar-los o, almenys, per generar les condicions adequades per poder-ho fer a mitjà-llarg termini. Per això, la participació, de bracet de la recerca i l'acció, es converteix en una estratègia inclusiva que permet que tota la diversitat comunitària pugui ser protagonista del seu propi procés de millora (Alguacil et al., 2011).

Tenint en compte aquests elements, els propòsits analítics d'aquest text són diversos. En primer lloc, donar compte dels resultats de recerca als quals aquestes experiències han donat lloc, tant des del punt de vista diagnòstic de cada territori, com des del punt de vista avaluador dels processos analitzats. En segon lloc, analitzar-les de manera crítica i alhora constructiva sobre la base d'una selecció de criteris de valoració de processos participatius i comunitaris. En tercer lloc, i partint dels aprenentatges acumulats i de la consulta a diferents agents clau, esbossar alguns reptes en el desenvolupament d'aquests processos. Finalment, la intenció de l'article no és només desenvolupar els aspectes que defineixen cada experiència, sinó poder reflexionar més enllà dels resultats concrets de cadascuna amb l'objectiu de poder valorar-ne l'impacte i extreure'n aprenentatges transferibles a altres àmbits territorials.

2. Marc teòric i contextualització

2.1. Sobre els processos participatius i comunitaris

Al llarg dels anys s'han anat implementant a diferents territoris de l'Estat espanyol metodologies diverses de desenvolupament comunitari, totes de caràcter participatiu, que han permès l'impuls de processos de més o menys durada, on els diferents agents presents al territori s'han relacionat de manera diversa. En uns casos, aquests processos han estat promoguts des d'una base social organitzada (associacions o moviments socials). En uns altres des d'institucions locals, bé a través de recursos tècnics o de professionals d'equipaments públics de l'àmbit educatiu, de salut, de serveis socials, etc. Altres vegades, des de diferents tipus d'aliances entre aquests agents. I en tots, amb el suport (i dinamització) d'equips de recerca i/o d'intervenció, que han permès el desplegament de les diferents etapes, eines i estratègies de Recerca-Acció Participativa i Intervenció Comunitària. Aquests equips professionals es nodreixen dels desenvolupaments teòric-metodològics que es duen a terme sobre aquest tema des dels anys setanta i vuitanta tant des de l'àmbit acadèmic com des d'altres àmbits professionals. Des dels anys vuitanta del segle passat, els desenvolupaments teòric-metodològics referents a això han estat múltiples. Autors i autores com Orlando Fals-Borda i Carlos Rodrigues Brandão (1986), Paloma López de Ceballos (1989), Tomás Rodríguez-Villasante (2006) o Tomás Rodríguez-Villasante i Manuel Montañés (2000) en el desenvolupament de les metodologies de Recerca-Acció Participativa, o Marco Marchioni (1987, 2004), Ezequiel Ander-Egg (1990), Enrique Pastor (2004), Manuel Barbero i Ferrán Cortés (2005); obres col·lectives com ara la col·lecció "Construyendo ciudadanía" (2000 a 2018) editada per l'editorial Viejo Topo, el més recent monogràfic "Participación, Investigación Acción y Desarrollo Comunitario: retos, oportunidades y esperanzas" publicat a la revista *Prisma Social* (Ahedo et al., 2023), o els cinc volums sobre Intervenció Comunitària Intercultural, que amb el títol "Juntos por la convivencia. Claves de la metodología de Intervención Comunitaria Intercultural", va publicar la Fundació "la Caixa" (Marchioni i Giménez, 2015), així com manuals pràctics de metodologia i tècniques dirigits a equips professionals de diversos àmbits.³ També és de destacar el seu assentament en àmbits d'intervenció directa com el tercer sector, l'economia social o espais de militància, la qual cosa ha obert sens dubte una finestra a l'entrada de noves aportacions a aquests processos, a través de la incorporació de dinàmiques vinculades a l'art urbà, el teatre fòrum, la comunicació social, la mediació en conflictes, l'aprenentatge-servei, els jocs pedagògics, etc., i fins i tot s'ha arribat a cristal·litzar en noves metodologies com el mètode Oasis4 o els laboratoris ciutadans,⁵ per citar-ne dos exemples.

3 Alguns d'aquests manuals són CIMAS (2009) i Buades i Giménez (2013).

4 Institut Elos de Brasil. <https://institutoelos.org/>

5 V. Casado (2021).

Per tant, la combinació, amb diferents intensitats, de la recerca, l'acció i la participació s'ha anat fent present en diversos processos polítics de pressupostos participatius, agendes 21, plans estratègics; en processos de base connectats amb estratègies de transformació en l'àmbit local des de moviments socials (moviments pagesos i indígenes, moviments ciutadans de diversos tipus...) o en processos de desenvolupament comunitari on emergeix l'aliança de diversos agents locals en l'objectiu de canvi. En aquesta última categoria, que desenvolupem a continuació, és on se situen les experiències aquí analitzades.

2.2. Entre la comunitat i allò comunitari

Les experiències aquí presentades encaixen en la categoria de processos comunitaris i participatius i en ambdues hi ha un sentiment fort de pertinença territorial.

Els debats en ciències socials entorn del concepte de comunitat han estat continus, prolixos i controvertits. D'una banda, les primeres aportacions d'autors com Ferdinand Tönnies (1947), Robert Redfield (1973) o Émile Durkheim (1982) feien referència de maneres diferents a la idea de comunitat com a agrupació de persones enllaçades entre si, que es reconeixen mútuament, adscrites a un territori, que es connecten sobre la base de llaços subjectius i emocionals o que comparteixen una certa consciència col·lectiva. Això situava la idea de comunitat com un tot homogeni, sense aparents diferències, desigualtats o disputes. Sobre aquestes bases, altres aportacions han posat l'accent en aspectes que ens permeten analitzar molt més bé el context actual: la "no preexistència de la comunitat" (Osorio, 2023) i l'heterogeneïtat de les comunitats pel que fa a la composició interna (Delgado, 1998; Elías i Scotson, 2016).

L'existència de comunitat estaria lligada a l'acció col·lectiva, a les interaccions i a l'existència de consciència compartida al voltant d'aquesta acció, la qual cosa ens porta a intuir la importància de la memòria històrica, d'elements simbòlics que generen identificació col·lectiva i de formes relacionals que visibilitzen conflictes, però també suports i solidaritats. En aquesta línia, si posem el focus en l'acció i en les relacions, la comunitat es converteix en un projecte dinàmic en construcció permanent.

D'altra banda, encara que els processos comunitaris urbans interpreten la idea de comunitat des d'una base fonamentalment territorial, no obstant això, les pertinences grupals sobre la base de pràctiques presencials o virtuals i/o a condicions compartides (sexe, edat, ètnia, classe...) sempre han estat presents i s'han complicat encara més amb les noves tecnologies de la comunicació o l'arribada creixent de població migrant. Tot això implica que, en els processos de construcció comunitària en contextos urbans, com que el barri és l'element comú que pot aglutinar voluntats, ha de fer-ho des d'un reconeixement i respecte de les diversitats (Delgado, 1998; Yuval-Davis, 2006). D'aquesta manera, des de l'antropologia s'ha posat molt l'accent en les diferents intersubjectivitats que afloren en aquests processos i que implica que el sentit de pertinença comunitari,

assentant-se sobre bases comunes (la millora de les condicions de vida per a tothom), es vivència i es practica de manera diversa. Aquest és el marc d'actuació del qual partim en la implementació de metodologies participatives a barris, un context que permet pensar la comunitat no com a realitat donada, sinó com una realitat dinàmica, interdependent i com a projecte de futur (Tsing, 2000).

La dimensió relacional i sociopolítica de la comunitat està creuada, per tant, amb la seva heterogeneïtat i diversitat. Aquesta es fa present no sols en la presència de grups diferenciats per la seva condició, com dèiem anteriorment, sinó per l'existència de relacions jerarquizades i el conflicte dinàmic entre poder i resistència popular o per la possibilitat d'assentar noves estructures de relació on la solidaritat i la creativitat siguin els motors d'una nova cultura comuna (Alvarado et al., 2021). En aquest sentit, s'ha de pensar la construcció comunitària en relació directa amb la participació ciutadana i amb les possibles estratègies relacionals que es puguin donar o promoure (en termes de governança, de moviments socials, de xarxes de suport mutu...). Partim de la premissa que aquests elements –relacions, diversitat i participació– són inseparables i qualsevol procés de desenvolupament comunitari ha de tenir-los presents i promoure'ls de manera constructiva i inclusiva.

Aquests processos permeten la governança, obrint les administracions a altres maneres de fer, menys jeràrquiques i burocràtiques, en xarxa, “incorporant en els processos de presa de decisions als actors, col·lectius i persones involucrades. I això ha de fer-se des de la proximitat, buscant l'atenció a la diversitat i la capacitat de mantenir la cohesió social” (Subirats, 2010, p. 187).

Com a mitjà per poder teixir aquests elements, és necessària la participació social i ciutadana, la qual cosa implica no sols ser part d'un grup o estar en un lloc determinat, sinó la percepció subjectiva de sentir-se'n part i prendre part en determinats processos, projectes, intervencions... (Alguacil et al., 2011). Per tant, la participació també és un valor en si, pel seu poder cívic i com a motor democràtic.

En el marc que ens ocupa, i en línia amb García (2004), la participació social, com a metodologia, té la potencialitat d'activar i recrear la vida comunitària fent participar la població del seu propi canvi. Per això, aquesta participació ha d'involucrar tots els agents, promoure un coneixement compartit del territori i projectar horitzons col·lectius que assentïn la idea de “fer en comú” i impulsin accions, projectes, plans i polítiques que li donin sostenibilitat.

2.3. Els processos analitzats

Les experiències que s'analitzen tenen en comú almenys tres aspectes inicials: se situen en entorns caracteritzats com a vulnerables i d'alta diversitat; en els dos casos els processos han estat impulsats en primera instància per institucions públiques o privades en col·laboració

amb ONG; i en tots dos s'han aplicat metodologies de caràcter comunitari i participatiu, com veurem en el punt següent.

La primera experiència té relació amb la posada en marxa l'any 2019 d'un observatori participatiu de gènere a Usera. Aquesta iniciativa s'emmarca en la gestió de l'Espai d'Igualtat Berta Cáceres, dependent de l'Àrea de Govern de Famílies, Igualtat i Benestar Social de l'Ajuntament de Madrid. El procés sorgeix a partir de la incorporació d'una entitat local, l'Asociación Proyecto San Fermín, a la gestió d'aquest Espai. Té especial rellevància l'aportació d'aquesta ONG, arrelada al territori des de fa dècades, que converteix aquest recurs públic en un autèntic servei de proximitat, en incorporar noves metodologies d'intervenció i participació comunitàries a través del recurs de l'Observatori.

La segona experiència, el projecte d'Intervenció Comunitària Intercultural (ICI) desenvolupat al barri de San Cristóbal de los Ángeles (districte de Villaverde), arrenca l'any 2014, impulsat de nou per una ONG local (l'Asociación Educación, Cultura y Solidaridad), en col·laboració amb la Fundació "la Caixa" i la Junta Municipal del districte.

Tots dos processos continuen actius avui dia, en el primer cas amb el mateix format que li va donar origen i amb àmbit de districte, i en el segon en forma d'un nou servei d'Intervenció Comunitària amb extensió a la resta de barris de Villaverde i impulsat en aquesta ocasió des dels Serveis Socials del districte.

Els districtes en els quals es desenvolupen les experiències formen part de la perifèria sud de la ciutat de Madrid. En el cas d'Usera, l'experiència té incidència en els seus set barris, mentre que a Villaverde se centra en un d'ells, San Cristóbal de los Ángeles, encara que acaba estenent-se a la resta de barris. Tots dos districtes amb una història important d'arribada de població migrant de l'interior d'Espanya als anys cinquanta i seixanta del segle passat i de població migrant d'altres països a partir de mitjans dels noranta i amb especial incidència en aquest segle. També, Usera i Villaverde són territoris amb una memòria i acció molt rellevant del moviment veïnal, especialment als anys setanta i vuitanta, entorn del pla de remodelació de barris que va permetre el reallotjament de població d'assentaments informals a nous barris que es van incorporar al paisatge de tots dos districtes.

A tots dos districtes el percentatge de dones és lleugerament superior al d'homes, especialment a partir dels cinquanta o seixanta anys. Quant a la població estrangera, es troben entre 5 i 7 punts per sobre de la mitjana municipal (22% i 17,7% respectivament),⁶ distància que s'amplia en el caso de San Cristóbal (30,4%).⁷ Aquesta alta diversitat etnocultural es reflecteix en moltes dimensions de la vida: extensió d'un nou comerç

6 Font: Explotació estadística del Padró Municipal d'Habitants de l'Ajuntament de Madrid, 2023.

7 Font: Explotació estadística del Padró Municipal d'Habitants de l'Ajuntament de Madrid, 2023.

multicultural, presència creixent de fills i filles de famílies migrants, sorgiment de noves associacions, etc.

Finalment, tots dos districtes són territoris afectats per múltiples indicadors de desavantatge (en termes d'oportunitats i condicions de vida) i malestar social, la qual cosa els atribueix la condició de territoris vulnerables (Alguacil et al., 2016). Segons dades de l'Ajuntament de Madrid (2020), Villaverde i Usera ocupen el segon i tercer lloc respectivament per districtes i San Cristóbal de los Ángeles el primer per barris al rànquing de vulnerabilitat. A més, en els dos districtes la pandèmia va incidir en un aprofundiment d'aquestes situacions de forma molt evident.⁸ Però més enllà de les situacions de carència, són territoris amb un gran dinamisme comunitari i associatiu.⁹

3. Abordatges metodològics: entre les particularitats de cada procés i la seva comparabilitat

Com ja s'ha avançat a l'apartat anterior, l'interès de l'article rau en l'estudi de processos participatius i comunitaris i el seu desenvolupament en contextos de vulnerabilitat i alta diversitat.

L'anàlisi de casos ens permet abordar la singularitat i particularitat de cada procés, així com la seva complexitat. D'acord amb els plantejaments de Robert Yin (2018), els processos triats constitueixen fenòmens contemporanis que es desenvolupen dins d'un context local determinat amb característiques socioeconòmiques i demogràfiques similars. En aquests processos, les metodologies aplicades, les accions dutes a terme i els models relacionals que es despleguen responen a la consecució d'objectius sociopolítics vinculats al foment de la millora i transformació de l'entorn. Finalment, els objectius de l'estudi de casos responen al qüestionament sobre com aquests processos es despleguen i impacten en l'entorn territorial en el qual es desenvolupen. El com també ens porta a reflexionar sobre el perquè d'aquests com a bones pràctiques comunitàries.

Això implica fer una anàlisi situada i contextual de cada cas, identificar-ne els elements més rellevants i utilitzar fonts d'informació diverses (Avalle, 2022).

En aquest apartat es retrà compte del procés de disseny d'aquests com a casos particulars però que, pels seus elements en comú, permeten un procés de comparació del qual extreure conclusions i aprenentatges socioantropològics d'importància.

8 OEISM (2020) i Aguilar et al. (2020).

9 V. *Los Madriles: Atlas de iniciativas vecinales* (www.losmadriles.org/mapas).

3.1. El disseny de casos múltiples i comparables

Aprofundint més en el perquè de la comparabilitat de les dues experiències escollides, es poden assenyalar diversos criteris importants.

En primer lloc, és destacable la dimensió metodològica, present en diversos aspectes: en les dues experiències s'ha completat almenys un cicle de les etapes principals (que veurem més endavant) que componen un procés participatiu i comunitari i s'han aplicat tècniques de recerca d'anàlisi de dades estadístiques i de caràcter qualitatiu i participatiu. A més, en les tres experiències s'ha pogut dur a terme recerca des de dins, de caràcter participatiu.

En segon lloc, l'objectiu dels processos és similar, ja que tots dos persegueixen la millora de la situació de partida identificada en les recerques diagnòstiques.

En tercer lloc, l'impuls d'aquests implica diferents tipus de protagonistes locals (recursos públics, privats i associatius) i es busca la construcció d'espais d'interrelació i governança.

Finalment, tots dos s'assenten en contextos territorials de vulnerabilitat i diversitat, i aquesta circumstància n'influeix de manera específica el desenvolupament i la pròpia justificació.

Tot plegat permet identificar unes causes similars en la posada en marxa d'aquestes iniciatives, encara que en cadascun dels territoris el desenvolupament d'aquests processos sigui diferent i tingui efectes particulars. A més, el procés de sistematització de les pràctiques i accions realitzades pels diferents actors participants dels processos ens permet un acostament a l'impacte d'aquestes pràctiques a cada entorn territorial.

Per aquesta raó, triem un procés de sistematització a partir de metodologies d'anàlisi de casos múltiples.

D'altra banda, per a l'establiment d'un marc analític i de comparació adequat, s'ha partit de la proposta d'anàlisi de casos múltiples de Neiman i Quaranta (2006), per als quals el context econòmic, polític, social, urbà, etc., i la dinàmica de relacions existent entre els actors i grups implicats en aquests àmbits, són dos aspectes d'especial rellevància. A aquesta aportació, s'han afegit dos altres aspectes: les pràctiques i els mètodes. Com es veu a la taula, cadascun d'aquests aspectes donen compte de diferents dimensions analítiques que es cobreixen sobre la base de l'aplicació i anàlisi de diverses tècniques i procediments i fonts d'informació.

Taula 1. Aspectes, fonts i procediments utilitzats en el disseny de casos múltiples i en la seva anàlisi comparativa

Nivell d'estudi	Dimensions a tenir en compte	Fonts d'informació	Procediments i tècniques
Context	Processos socials, demogràfics, econòmics, polítics, urbanístics...	Documentació secundària, testimoniatges i vivència al terreny.	Anàlisi documental i de dades, entrevistes, observació, mapatges.
Actors-relacions	Perfil, paper i participació dels diferents actors (institucions, recursos i ciutadania) en el procés. Relacions de col·laboració o conflicte.	Dades, testimoniatges, activitats, espais de relació.	Entrevistes i col·loquis, observació, tallers, sociogrames, dinamització de grups.
Pràctiques	Existència d'accions i activitats comunitàries de manera prèvia al procés i l'activació a partir de la posada en marxa.	Testimoniatges, experiència en terreny, suports visuals, webs... Memòries, vivència en el terreny, arxius visuals...	Entrevistes, col·loquis, línies del temps...
Mètodes	Presència i eficàcia de la recerca, la participació, la planificació, l'acció i l'avaluació en els processos.	Productes del procés (diagnòstics, programacions, memòries, actes...).	Tallers participatius, entrevistes i col·loquis, observació participant, fotoelicitació...

Font: Elaboració pròpia a partir de Neiman i Quaranta (2006).

Les fonts empíriques utilitzades en cada cas analitzat han estat les següents:

a) Observatori de Gènere d'Usera:

- Informes anuals de resultats de recerca diagnòstica –quantitativa i qualitativa– (2019-2022).
- Informes anuals d'avaluació participativa de resultats del procés (2019-2022).
- Memòries anuals de l'Observatori de Gènere d'Usera (2019-2022).
- Memòries anuals de l'Espai d'Igualtat Berta Cáceres (2019-2020).

- b) Projecte ICI San Cristóbal de los Ángeles:
- Monografia comunitària (abril 2016): producte resultant del procés de recerca (audició) que constitueix un relat divers del barri.
  - Programació Comunitària Intercultural de San Cristóbal (juliol 2016).
  - Informe d'Avaluació Comunitària de San Cristóbal de los Ángeles. Valoració d'èxits (2019).
  - Memòria territorial 2014-2020 (2020).
  - I Pla de convivència i cohesió social de Villaverde (2016-2020).

Bona part de la informació d'aquestes fonts prové de la important activitat de recerca desenvolupada en els processos: una de caràcter diagnòstic (per a la identificació de problemes, necessitats, recursos i oportunitats de cada territori) i una altra de caràcter avaluador (analitzant els assoliments i reptes de cada procés). Totes dues tasques es desenvolupen amb objectius similars (identificar una situació de partida i mesurar-ne els resultats), però amb tècniques de recerca qualitatives i participatives variades, algunes comunes (observació participant, entrevistes, transsectes) i altres particulars de cadascun (anàlisi fotogràfica, mapes de diversitat, mapes parlants, mapes d'actius, línies del temps, sociogrames...).

Taula 2. Moments de treball de camp en cada procés

Processos analitzats	Recerca diagnòstica	Recerca avaluadora
Observatori de Gènere d'Usera	2019 (actualitzacions anuals)	continuada des de 2019
Procés ICI San Cristóbal	2014 i 2021	2019-2020

Font: Elaboració pròpia.

3.2. La bastimentada metodològica en cada procés analitzat

Com ja s'ha assenyalat, els processos que aquí es presenten es basen en metodologies participatives i comunitàries, en concret la Recerca-Acció Participativa i Planificació d'Accions Integrals (RAP-PAI) i la Intervenció Comunitària Intercultural (ICI). Totes dues metodologies tenen un caràcter híbrid, la RAP beu de diferents disciplines com la sociologia, antropologia, educació popular o animació sociocultural, i la metodologia ICI sorgeix del treball social, l'antropologia i l'àmbit de la mediació intercultural.

En el cas de l'Observatori de Gènere d'Usera, la Recerca-Acció Participativa (RAP) i l'Aprenentatge-Servei (APS) són els enfocaments teòric-metodològics que ho han guiat, a través de la realització de tallers i sessions formatives, en paral·lel amb el treball de camp per a la recollida d'informació, anàlisi i diagnòstic de la realitat social del districte en

matèria d'igualtat de gènere i la realització d'accions comunitàries amb impacte local.

El projecte es va plantejar des que va arrencar com un procés de formació-acció en tècniques qualitatives i participatives, per a la construcció d'una eina de recerca, sistematització i anàlisi de la realitat social de la igualtat entre dones i homes al districte d'Usera.

El procés s'ha desenvolupat al voltant dels eixos d'actuació següents:

- La construcció participada d'un instrument metodològic que s'aplica a diversos espais de dones i als barris d'Usera, per prendre el pols a les necessitats, demandes, problemes i propostes de les nenes, adolescents i dones adultes del districte.
- Informes periòdics d'anàlisi sociodemogràfica amb perspectiva de gènere i diagnòstic participatiu de la realitat social del districte en matèria d'igualtat.
- Consolidació d'un grup motor format per les professionals de l'Espai d'Igualtat Berta Cáceres, professionals, activistes i veïnes de les diferents entitats i recursos que formen part de la Mesa de Gènere del districte.
- Aplicació i sistematització de diverses tècniques de Recerca-Acció Participativa, tant amb el grup motor com amb dones i homes del districte, de diferent sexe, edat, origen, nacionalitat i ètnia.
- Sessions formatives mensuals amb l'equip tècnic de l'Espai d'Igualtat Berta Cáceres i amb el grup motor de l'Observatori.
- Des d'un enfocament d'Aprenentatge Servei, en l'experiència de l'Observatori de Gènere ha col·laborat també alumnat de Sociologia, Antropologia i Ciències Polítiques de la Universitat Carlos III de Madrid, a través de l'aplicació de tècniques qualitatives d'observació, entrevista i col·loqui-audició.

Per part seva, la metodologia d'Intervenció Comunitària Intercultural (ICI) ha estat la que ha guiat el procés comunitari de San Cristóbal de los Ángeles. Es tracta d'una metodologia d'intervenció social i gestió de la diversitat social i etnocultural. Per fer-ho, es nodreix de les propostes metodològiques d'Intervenció Comunitària i de mediació social intercultural de Marchioni i Giménez (2015). La proposta del Projecte ICI consisteix a facilitar i donar suport a l'articulació de projectes comuns que reuneixin tots els protagonistes del territori –administracions, recursos tècnics i ciutadania– al voltant d'un mateix procés de desenvolupament social i de millora de la convivència local.

Aquesta metodologia es desenvolupa de manera cíclica en quatre etapes:

- L'establiment de relacions i confiançaes en el territori que fomentin la implicació de tots els agents.
- El desenvolupament d'un procés de coneixement compartit sobre la base d'una àmplia escolta a la comunitat que doni lloc a un diagnòstic participatiu consensuat per tots i totes.

- La construcció d'una programació comunitària intercultural que tingui un caràcter estratègic i que possibiliti la millora del territori.
- L'avaluació com a estratègia de socialització de resultats i que estableixi les bases per a una possible reconducció del procés en el futur.

En totes les etapes, un element clau és l'anàlisi de les formes de sociabilitat i l'impuls d'accions i estratègies comunitàries que permetin avançar cap a una cohesió i convivència intercultural més grans.

Tot el procés es facilita des d'un equip comunitari de caràcter tècnic i des d'una estructura organitzativa amb diversos espais de relació on participa la ciutadania, professionals i l'administració local. Aquests espais impulsen, fan seguiment i avalen el procés, possibilitant-ne el desenvolupament. Destaca en aquest sentit el paper del Nucli, un espai on conflueixen els tres perfils de protagonistes en la connexió del procés i les seves actuacions a escala de barri amb el seu alineament o plasmació amb polítiques públiques territorialitzades.

Les dues iniciatives es doten d'instruments metodològics i tècniques que promouen la presa de consciència col·lectiva i la participació ciutadana. En l'Observatori de Gènere, de tallers d'autoformació que faciliten un aprenentatge significatiu i d'implicació, i de tècniques participatives de recerca (sociogrames, mapatges, col·loquis, observació participant, passejos de la Jane¹⁰) que permeten promoure un procés actiu i constructiu de producció del coneixement, a partir d'una interpretació i anàlisi grupal de la realitat (enfocament de Recerca-Acció Participativa). En el projecte ICI, de la promoció d'un procés d'escolta oberta a la comunitat, a través de l'aplicació de tècniques com els col·loquis, mapatges o el desenvolupament d'accions comunitàries en àrees estratègiques com la salut, l'educació o la convivència.

Un últim element metodològic important de tots dos processos és que es veuen transversalitzats per temàtiques com el gènere i la diversitat etnocultural, que tenen un calat fonamental en les relacions quotidianes, i en el disseny d'actuacions de promoció de la igualtat i de la convivència intercultural, travessant tots els camps d'intervenció.

3.3. Variables d'anàlisi. Criteris de valoració dels processos participatius i comunitaris

Per definir les variables analítiques que s'han utilitzat, es va fer una anàlisi documental prèvia de cinc propostes de sistematització de criteris (vegeu taula 3) per a la valoració de pràctiques i processos comunitaris i participatius, prioritzant que estiguessin elaborades des d'equips acadèmics i institucionals i que comptessin amb aportacions del teixit associatiu.

---

10 <https://elpaseodejane.wordpress.com/>

Taula 3. Criteris per a la valoració de processos participatius i comunitaris

Pla de Desenvolupament Comunitari San Cristóbal	Projecte d'Intervenció Comunitària Intercultural	UNESCO: Criteris Bones Pràctiques	Observatoris de democràcia participativa (Aj. Donostia)	IGOP-UAB, Aj. Barcelona
Metodologia: Afavoreix participació, coneixement i projecció de canvi. Adaptable i flexible.	Metodologia: Desenvolupament cíclic. Implicació 3 protagonistes. Transparència. Formació. Capacitat mediadora.	Innovació: Solucions noves i creatives a problemes comuns. Efectivitat: D'accions, procés.	Coordinació: Consens necessitat del procés. Transversalitat. Lideratge. Sinergies. Planificació i recursos.	Qualitat de les accions: Objectius (clars i avaluables). Planificar (diagnòstic, accions). Metodologia (participativa).
Coneixement: Eficàcia recercadora. Socialització. Aprentatge mutu. Aplicabilitat per a la millora.	Sostenibilitat: Organització comunitària. Suport institucional. Apropiació. Compromisos, protocols...	Sostenibilitat: Mantenir-se en el temps (recursos). Efectes positius duradors.	Qui hi participa: Quantitat. Diversitat. Representació. Acollida i obertura.	Impacte sobre la població: Afavoreix la inclusió i la diversitat. Enforteix la comunitat (formació, pertinença, organització...).
Comunicació: Estructurada. Transparent. Multidireccional. Adaptada.	Impacte: Incidència en polítiques. Ampliació de la participació.	Replicabilitat Servir de guia o model en altres contextos.	Sobre què es participa: Rellevància. Ajustament a necessitats.	Millora les condicions de vida.

<p>Participació: Conscient. Compromesa. Diversa. Espais.</p>	<p>Resultats: Transferibilitat. Productes comunitaris (monografia, programació...).</p> <p>Visió del territori. Canalització d'oportunitats.</p>	<p>Elements afavoridors Lògica de procés. Metodologia flexible. Hàbit de treball en xarxa. Coordinació (entre àrees, agents). Compromís del govern amb el procés. Context abastable.</p>	<p>Com s'hi participa: A cada etapa. Grau de participació. Qualitat de la informació. Mètodes i tècniques de deliberació.</p>	<p>Espais de treball i relació: Motivació per participar i col·laborar amb altres. Diagnòstics i programacions compartides. Transferència de la informació. Protocols comuns. Equip comunitari eficaç.</p>
<p>Relacions: Transversalitat. Confiança. Capacitat mediadora.</p>			<p>Què deixa el procés: Accions efectives. Devolució de resultats. Millora de les relacions. Capacitació. Cultura comunitària.</p>	
<p>Resultats: Canalització d'oportunitats i projectes. Millora de la situació de partida.</p>				

Font: Elaboració pròpia a partir de desenvolupaments de diferents equips tècnics, associatius i institucionals.¹¹

L'organització de la proposta per part de cada equip és similar, estructurant els criteris sobre la base de blocs temàtics, excepte la proposta de la UNESCO, on es diferencia entre criteris i elements afavoridors. No obstant això, més enllà de com s'anomenen, interessa centrar-se en aquells aspectes comuns a totes les propostes (metodologia, coneixement, participació, relacions, sostenibilitat, resultats i impacte en la comunitat) i en uns altres que, per la seva singularitat, s'ajusten a les circumstàncies dels processos que aquí s'analitzen (diversitat, lideratge o pertinences).

Per tant, per a la comparació de les dues experiències, s'utilitzarà la proposta de criteris següent (estructurada sobre la base dels elements principals d'un procés).

Criteri 1: Eficàcia recercadora

En qualsevol procés participatiu i comunitari, la generació de coneixement sobre la situació territorial és un element essencial. Aquest coneixement ha de ser rellevant i sorgir d'un procés d'escolta i obertura a la comunitat. Ha de ser científic, representatiu de la diversitat i operatiu alhora, és a dir, aplicable a la resolució dels problemes, cristal·litzant en

¹¹ Aquestes propostes han estat desenvolupades per equips tècnics a partir de processos com el del Pla de Desenvolupament Comunitari de San Cristóbal (2004-2009), els projectes ICI de 37 localitats espanyoles (2010-2020); i des d'institucions com la UNESCO (2003) –a Gradaille i Caballo (2016)–, l'IGOP (2006) o l'IGOP-UAB (Rebollo et al., 2016).

diagnòstics locals. Ha de ser un coneixement compartit, que se socialitza amb la comunitat, permetent una conscienciació col·lectiva sobre els problemes comuns.

Criteri 2: Lògica de procés

La lògica de procés implica continuïtat i tenir en compte la combinació necessària d'objectius a curt, mitjà i llarg termini. S'estructuren de manera cíclica en etapes o fases, que es repliquen adaptant-se als canvis i a partir de l'anàlisi avaluadora d'èxits i nous reptes. Aquests processos es guien a través de metodologies flexibles, que s'adapten als canvis (quant a problemàtiques, a l'acolliment de nova població o recursos, a la incorporació de noves tècniques) i tenen una dinamització eficaç.

Aquesta lògica de procés és la que guia l'acció comunitària, entenent-la com aquella que sorgeix de l'activació de la comunitat i que "adquireix sentit quan es desenvolupa a partir d'un col·lectiu humà que comparteix un espai i una consciència de pertinença, que genera processos de vinculació i suport mutu, activant voluntats de protagonisme en la millora de la seva pròpia realitat" (Gomà, 2007, p. 1). Per tant, implica la participació de la comunitat en les diferents fases del procés (diagnòstic, desenvolupament de propostes, planificació, execució i avaluació d'aquestes i del propi procés). En el marc d'aquesta acció comunitària situem les activitats comunitàries, de caràcter més puntual, que emanen dels diferents espais de relació i que busquen tenir un impacte específic en la vida quotidiana, visibilitzant el procés i la participació diversa en aquest.

Finalment, un element enfortidor del procés ha de ser la comunicació, entesa en termes de transparència (informar tothom sobre els avanços).

Criteri 3: Participació i implicació

La participació és un criteri central en aquests processos i ha de ser present en totes les etapes. Perquè aquesta sigui possible, els processos han de fomentar i sostenir la confiança entre tots els agents locals, la qual cosa afavorirà la cooperació, la coordinació, el suport mutu. Ha d'acollir diferents formes de col·laboració i implicació en el procés (no tothom té la mateixa disponibilitat i interessos) i fomentar espais de formació i eines que la possibilitin. Tot això ha de basar-se en els criteris d'equitat, diversitat i inclusió.

Criteri 4: Resultats i impacte a la comunitat

Una qüestió central és partir d'objectius que defineixin què volem aconseguir quant a coneixement, participació i acció (horitzó de millora). En aquest sentit, l'assentament d'una organització comunitària, la transferibilitat dels resultats i de la metodologia, l'augment de la participació comunitària, la incidència política del procés, la millora de la qualitat de vida de la comunitat, la promoció de la innovació i la creativitat i la sostenibilitat del procés a mitjà-llarg termini són aspectes importants a tenir en compte i claus per a l'èxit de qualsevol procés comunitari. Per tot això és

d'especial rellevància no perdre de vista la mirada cap al futur i, en aquest sentit, identificar possibles reptes en aquests processos.

4. Resultats

En aquest apartat es procedeix a mostrar els resultats de l'anàlisi comparativa dels processos en funció dels criteris proposats a l'apartat anterior. Per ordenar la informació i les anàlisis de la forma més operativa possible, s'aniran relatant els aspectes valoratius de cada experiència de manera simultània, posant l'accent en els més rellevants de cadascuna.

4.1. Eficàcia recercadora

Els dos processos presenten desenvolupaments de recerca i productes diagnòstics participats. En tots dos s'identifiquen d'una manera o d'una altra necessitats, barreres, limitacions, oportunitats, recursos i propostes. Per fer-ho, s'han utilitzat eines de recerca diverses: anàlisi de dades, entrevistes, col·loquis, sociogrames, fluxograma, mapatges, observació... Tot això converteix aquests diagnòstics en eines operatives i aplicables a la resolució de problemes, encara que aquesta aplicabilitat és efectiva en funció d'elements diferents. Per exemple, en el cas del projecte ICI, l'estructuració del diagnòstic posa l'accent en la identificació dels recursos i processos ja existents, incorporant propostes per reforçar-los, així com reptes (no tant problemàtiques) on hi ha un buit d'intervenció, la qual cosa permet una construcció positiva i innovadora de les propostes. El diagnòstic és un document de partida per a tots els recursos i associacions locals, perquè en els diferents espais tècnics de relació s'incorpora l'estratègia de "prendre el pols a la realitat" de manera continuada, la qual cosa actualitza aquest diagnòstic permanentment.

Aquest element de continuïtat també apareix en l'experiència d'Usera: a l'Observatori de Gènere, la tasca diagnòstica s'estableix com una dinàmica periòdica del grup motor, que nodreix les accions i activitats comunitàries de l'Espai d'Igualtat (promotor del projecte d'observatori) i de la Mesa de Gènere del districte.

Un altre aspecte que dona compte de l'eficàcia recercadora és la capacitat dels processos per recollir la veu de tota la diversitat de grups i posicions existents. En aquest sentit, es poden destacar dues qüestions: si el territori és abastable i la plasticitat de les metodologies i les tècniques emprades. Ser un territori abastable, com és el cas de San Cristóbal, permet arribar a un espectre poblacional ampli, aconseguint el procés d'escolta a la comunitat a tots els sectors i perfils poblacionals, professionals i polítics. A Usera la situació és diferent, perquè es tracta d'un districte complet i el diagnòstic participatiu se centra en la temàtica "gènere i territori". No obstant això, des del grup motor s'és conscient de la dificultat per arribar a alguns perfils poblacionals (v. gr. població jove i alguns col·lectius migrants).

En les dues iniciatives es considera una fortalesa diagnòstica la capacitat d'identificar actors, grups i recursos presents en el territori i treballar col·lectivament entorn de dinàmiques relacionals de col·laboració, conflicte, etc., com un element clau per a les actuacions posteriors.

Finalment, tots dos processos incorporen, de forma adaptada a cada context, estratègies i espais per a la socialització de la informació diagnòstica, la qual cosa en permet l'actualització contínua i l'apropiació per part de la població. A Usera i San Cristóbal, l'existència d'espais de relació permet aquesta socialització de manera natural. A més, es busquen espais més amplis, com la Fira d'Igualtat a Usera o el 25N, les Trobades Comunitàries a San Cristóbal de los Ángeles i, actualment, les Meses Comunitàries a tots els barris del districte de Villaverde. A més, al projecte ICI es connecta aquesta estratègia de socialització amb la de comunicació del procés, generant suports i mitjans diversos per a aquesta transmissió informativa (programa de ràdio comunitària, panells, fulls informatius, etc.).

4.2. Lògica de procés i acció comunitària

Les iniciatives triades per a aquest article es caracteritzen per tenir una dimensió tant estratègica com tàctica. Estratègica quant a procés de cicle llarg (Recerca-Acció Participativa i Planificació d'Actuacions Integrals i Intervenció Comunitària Intercultural); i tàctica quant a actuacions de cicle curt aquí i ara (Acció Global Ciutadana a San Cristóbal, Fira d'Igualtat a Usera). Aquestes accions puntuals, encara que algunes es repeteixen cada any, són clau per visibilitzar tant els objectius dels processos (millorar la convivència i les condicions de vida dels barris i promoure la igualtat de gènere), com la seva capacitat organitzativa i cooperativa en contextos de diversitat (accions comunitàries en xarxa).

A més, aquests processos enriqueixen i es nodreixen d'altres processos intermedis que ajuden a afermar els principis metodològics generals (Fira d'Igualtat i passejos de la Jane a Usera, bústies liles, autoformació amb famílies i fòrums oberts de diàleg a San Cristóbal). Es tracta d'activitats delimitades en el temps –però no puntuals– en les quals també s'apliquen estratègies d'acció-reflexió-acció, que permeten obtenir resultats a mitjà termini i capaciten per a la participació, reforçant el procés general.

En les dues experiències, el procés general es caracteritza per estructurar-se en etapes, encara que amb terminologies diferents (vegeu metodologia), es preveu un primer moment de contacte amb la comunitat, presentació del procés i generació de confiança i constitució dels primers grups motors o espais de dinamització (equips comunitaris), un segon moment d'obertura a la comunitat (o escolta), a través del desplegament d'una estratègia de recerca i la realització d'un diagnòstic participat que se socialitza amb la comunitat (procés de coneixement compartit en el cas de l'ICI), i una tercera fase de prioritització de propostes entorn d'un pla d'actuacions integrals o programació comunitària, que consolidi estratègies compartides entorn de problemàtiques nuclears o eixos estratègics. Finalment, es desenvolupa una avaluació comunitària (de manera contínua

i al final), que implica un nou procés de recerca (d'escolta a la comunitat en el cas de San Cristóbal) o a través d'espais i tallers participatius (Usera).

En tots dos casos, és especialment rellevant el caràcter cíclic d'aquestes etapes, on l'avaluació compleix una funció de reimpuls i continuïtat dels processos.

L'estructuració en fases no ha de convertir-se en un esquema de funcionament tancat que impedeixi incorporar als processos nous agents, noves preocupacions, etc. En els tres territoris es pot identificar la capacitat d'adaptabilitat a cada context (de les tècniques, el mètode i la presència de l'equip a San Gregorio, d'acolliment a nous grups i recursos a San Cristóbal o d'ajust al ritme de les dones participants a Usera). A més, en els dos últims, els espais de relació es converteixen en llocs d'intercanvi i autoformació grupal, la qual cosa permet a vegades la recreació de les tècniques i dinàmiques utilitzades en les diferents etapes o l'ajust dels ritmes del procés a la col·lectivitat.

Després del diagnòstic, l'etapa de planificació cristal·litza en un pla o programació integral. Aquests productes es converteixen en patrimoni de la comunitat, en la mesura que aquesta ha participat activament en la seva definició, a través de tallers participatius (per àmbits temàtics –educació, salut– o grups poblacionals –infància, gent gran, dones, homes–), assemblees o trobades comunitàries, i donen lloc a agendes comunitàries i planificacions a curt (accions mensuals, anuals), mitjà (fases, projectes) o llarg termini (procés).

Un aspecte significatiu dels dos processos és la possibilitat d'execució d'aquestes actuacions. A San Cristóbal hi ha un desenvolupament ampli de la programació comunitària (sobre la temàtica central de la cura), que dona lloc a múltiples grups de treball; a l'Observatori de Gènere es prioritza una definició anual d'actuacions en relació amb la promoció de la igualtat, que consensua les agendes dels diversos recursos i grups.

L'Observatori de Gènere d'Usera, a més de ser una eina de diagnòstic, es projecta com un espai obert de participació i trobada de les dones del districte d'Usera i en un laboratori d'innovació territorial en l'àmbit de la igualtat. En el cas del procés d'Intervenció Comunitària Intercultural a San Cristóbal-Villaverde, el seu caràcter innovador rau en la connexió entre participació, intervenció social i mediació social intercultural.

4.3. Participació i implicació

En parlar de participació, es parteix de la premissa que, encara que es busca promoure la implicació de població i professionals, aquesta sol ser minoritària; no s'espera que la totalitat de la comunitat estigui compromesa amb el procés. No obstant això, s'han d'identificar les diferents disponibilitats, motivacions i interessos i promoure, a través d'estratègies participatives, que aquesta implicació vagi creixent a poc a poc.

Hi ha grups o sectors amb un alt grau d'implicació, uns altres que col·laboraran puntualment en accions o espais concrets i altres que no podran participar, però als quals caldrà mantenir informats, per si vo-

len/poden incorporar-se en algun moment. Perquè totes les escales de participació, des d'estar merament informats i acudir a esdeveniments, participar en consultes, fins a una participació més interactiva o fins i tot autogestionària, són valuoses.

Això és present en els dos casos que aquí s'analitzen: es parteix d'identificar aquests grups i les seves diferents maneres de participar i després cada procés es focalitza en la seva població diana (la totalitat de perfils i grups poblacionals a San Cristóbal i les dones, de manera prioritària –encara que no exclusiva–, a Usera). Això implica desplegar estratègies adaptades a cada context. Mentre a San Cristóbal, a causa de la grandària poblacional, es creen grups diversos a través dels quals canalitzar-la entorn de diferents línies d'acció, a l'Observatori de Gènere d'Usera, per la seva focalització en una part de la població, els espais d'implicació són més reduïts: un grup de líders veïnals en el primer cas i un grup motor i una mesa de gènere en el segon.

La creació d'aquests grups motors és un element central de les metodologies participatives. A Usera aquest grup motor està fortament ideologitzat, format en part per activistes del Moviment Feminista, tant de perfil veïnal com professional, i les actuacions combinen dos objectius: la promoció de la igualtat i la millora del territori des de la perspectiva de gènere. En el cas de San Cristóbal, no hi ha un únic grup motor. Arrenca amb un equip comunitari reduït de perfil tècnic i evoluciona cap a la creació de diversos espais de relació (de salut, socioeducatiu, de mediació de carrer...), la composició dels quals sol ser mixta (tècnica i ciutadana), que impulsen les diferents línies d'actuació consensuades. Aquests espais tenen menys càrrega ideològica i el seu objectiu és la millora del territori en diferents dimensions i la millora de la convivència intercultural. En aquest sentit, el paper de perfils professionals amb orientació comunitària, com les treballadores socials de diferents àmbits, és un valor afegit en aquests projectes pel seu coneixement específic sobre el territori, els seus recursos i les seves necessitats poblacionals.

També es poden identificar en tots dos processos limitacions quant a la participació d'uns certs perfils poblacionals. La participació en l'etapa de recerca, en accions comunitàries o a través dels recursos i associacions a les quals acudeixen és més àmplia, però hi ha dificultats a l'hora d'implicar, de manera continuada, a dones menys actives i a joves, en el cas de l'Observatori de Gènere, a determinats grups de població migrant i a col·lectius que es mouen entorn dels cultes religiosos, en el cas de San Cristóbal. De la mateixa manera, es detecta la dificultat que la població amb menys formació o pertanyent a minories s'involucri, per factors diversos: falta de disponibilitat, falta d'adaptació dels processos, existència d'altres prioritats en la població (de cobertura de necessitats bàsiques, d'identificacions ètniques, religioses o grupals diferenciades).

Els sectors tècnics també presenten limitacions: marcs competencials rígids, falta de recursos per poder participar, falta de compromís polític... Així i tot, s'aconsegueix mantenir la confiança entorn del procés, a través de la transparència informativa, la creació d'espais oberts o l'ava-

luació crítica. A més, a San Cristóbal i Usera es compta amb una cultura cooperativa al voltant de l'àmbit comú que s'ha anat assentant als barris al llarg del temps.

La formació és una de les eines que permet corregir les desigualtats d'accés i implicació; a Usera vinculada a l'autoformació en el grup motor i a San Cristóbal a través de tallers, píndoles formatives i, en l'etapa en què el procés s'estén a altres barris del districte, una formació àmplia dirigida a grups de cada barri del districte. En tots dos casos, aquests espais són clau per arribar a població de manera directa, o a través dels professionals i entitats que participen en aquesta formació.

4.4. Impacte en la comunitat

El primer impacte d'aquests processos en la comunitat consisteix en el fet que tots tenen com a resultat l'elaboració participativa i posada en marxa de plans d'acció integrals, amb diferents graus d'incidència en l'àmbit local.

A Villaverde, el procés, que arrenca a San Cristóbal el 2014, construeix espais de relació i de cogovernança que l'administració va assumint com a propis (el cas del Nucli, ja esmentat) i es crea un nou servei d'intervenció comunitària amb caràcter de districte, dins d'un nou pla de convivència i cohesió social del districte.

Aquests processos estan cridats a promoure canvis en la situació identificada de partida i els plans d'acció tenen intencions ambicioses. El projecte ICI de San Cristóbal planteja una línia estratègica de promoció de la cura (personal, col·lectiva i comunitària) que incideix en àmbits com l'educació i la salut comunitària, la convivència i imatge del barri, i l'Observatori de Gènere d'Usera té com a objectiu la promoció de la igualtat i l'empoderament de les dones del districte.

Quant als efectes visibles d'aquestes actuacions, en les avaluacions dels processos es destaca la incidència de tots ells en la reconstrucció positiva de les xarxes de relacions, la creació de noves formes d'organització comunitària (a través de grups motors, de treball, meses comunitàries, comissions, associació veïnal, etc.), l'augment de la participació o l'increment de la consciència col·lectiva entorn dels problemes comuns.

No obstant això, els diagnòstics també revelen problemes de caràcter estructural (econòmics, socials, culturals i urbanístics) de difícil abordatge des de les programacions planificades. Per exemple, falta d'ingressos, dificultats per accedir a ocupacions de qualitat, situació precària de l'habitatge, discursos negacionistes de les desigualtats de gènere, etc.

Aquestes qüestions són difícils d'abordar, de manera directa, des dels processos de participació comunitària, per la qual cosa es busquen estratègies d'actuació indirectes (xarxes de cura i suport, incidència en plans locals, cerca d'aliances amb entitats especialitzades en aquestes temàtiques, per impulsar accions conjuntes, etc.). Així i tot, són necessàries actuacions polítiques des d'instàncies que excedeixin l'àmbit local.

Finalment, un èxit important dels processos d'Usera i San Cristóbal-Villaverde és la seva sostenibilitat, relacionada amb diversos aspectes: la vinculació a polítiques públiques (l'Espai d'Igualtat o els plans de convivència), la continuïtat de l'estratègia formativa, l'actualització diagnòstica i la consolidació d'estructures organitzatives (tècniques i ciutadanes), que assentint estratègies de cogovernança i cooperació.

A més, aquest tipus de processos comunitaris aconseguixen incorporar un estil de treball en xarxa que introdueix noves maneres de fer, entorn de "l'àmbit comú", i el paper del tercer sector adquireix un protagonisme i lideratge clau, per la seva proximitat i coneixement del territori i perquè a través seu es vertebrava la participació ciutadana.

4.5. Reptes de futur

Com ja s'ha assenyalat, els reptes de futur identificats en l'anàlisi de les diferents fonts documentals i en el discurs de les persones entrevistades en cada procés, es concentren entorn de temàtiques com la participació, el coneixement compartit, l'impacte i els resultats o el treball en xarxa.

Respecte a la participació, fins i tot sent àmplia, es veu necessari aprofundir en la diversitat i horitzontalitat, que no prioritzi el ritme i els sabers tècnics sobre els ciutadans, que generi mecanismes igualadors i inclusius i que es consolidi a través de la reflexió, la formació i l'acció, sense perdre el caràcter reivindicatiu i polític.

Referent als processos diagnòstics, un repte constant és que tinguin en compte totes les veus i sabers existents en el territori, tenint especial compte amb les dels col·lectius més vulnerables, i una mirada plural sobre la realitat (per gènere, ètnia, edat...).

Quant als impactes i resultats, es destaca la importància que aquestes metodologies i lògiques comunitàries impregnin les estructures i polítiques institucionals, per afrontar i resoldre els problemes estructurals.

Finalment, els espais de relació que aquests processos promouen no han de perdre de vista la centralitat del treball col·laboratiu i en xarxa com a element transversal dels processos i clau per a la seva sostenibilitat.

5. Conclusions

L'anàlisi documental de diverses propostes d'avaluació de processos participatius i comunitaris (vegeu taula 2) ha revelat l'existència de criteris comuns a totes aquestes que constitueixen la base de la proposta analítica aquí desenvolupada. Aquest article aprofundeix en diversos aspectes que altres models no tenen tan presents: la vulnerabilitat (Alguacil et al., 2011) i l'alta diversitat que preexisteixen en determinats territoris i que incideixen en la construcció de pertinences comunitàries i en els processos de cohesió i convivència (Buades i Giménez, 2013).

Amb aquest procés s'ha pogut establir el marc comparatiu i identificar aspectes clau presents en tots els processos i elements diferenciadors

que fan que cada cas sigui únic. D'aquesta manera, s'han pogut extreure aprenentatges útils i transferibles. No obstant això, seria necessari una anàlisi de més profunditat i extensió que permetés aprofundir més en les casuístiques de cada procés i en els efectes que tenen en cada territori.

En els apartats anteriors ja se n'han assenyalat molts. Aquí, s'esmenten breument els elements comuns més significatius, que passen a ser línies estratègiques o eixos metodològics dels processos comunitaris.

- Identificar problemes i solucions de manera participada.
- Localitzar agents i grups clau i reforçar-ne les relacions.
- Construir un horitzó comú que permeti anar situant els diversos processos a curt i mitjà termini i donar-los sentit global.
- Trencar amb els paradigmes tradicionals de la recerca i la intervenció socials i promoure un coneixement socialment útil, que sigui compartit, que involucri a la pròpia comunitat en la diagnosi i en la posterior generació de propostes i plans d'acció.
- Sistematitzar i modelitzar aquelles experiències que permetin aprendre de la diversitat existent amb mirada de futur, entenent la metodologia RAP-PAI o ICI com a metodologies híbrides que es nodreixen de diferents disciplines (sociologia, antropologia, treball social, educació popular, mediació social, per exemple) i que tenen objectius simultanis de recerca (construcció de coneixement), pedagògics (com a procés d'aprenentatge col·lectiu), d'intervenció i acció (com a procés que busca la transformació i millora de les condicions de partida).
- Impulsar processos de capacitació tècnica en dos sentits: formació en competències tècniques específiques per part de les persones que els impulsen i aprenentatge de tècniques participatives que estiguin al servei del propi procés.
- Posar al centre la comunitat, entenent-la com un entramat de relacions que es donen en un espai social diferenciat, en les quals estan implicats diversos protagonistes (ciutadania formal i informal, professionals i tècnics i l'administració local), priorititzant estratègies perquè tots els pobladors del territori puguin participar i beneficiar-se d'aquests processos.
- Incidir en els processos de presa de decisions i en les polítiques públiques locals, com a via per transformar les estructures i processos generadors dels problemes socials i millorar les condicions de vida de la comunitat.
- Teixir xarxes i construir pertinences comunitàries i inclusives, buscant la unitat des de la diversitat i incorporant diferents mirades i expectatives, potser com a base per a una identitat inclusiva.
- Entendre que la participació és l'eix des del qual es pot estructurar tant la construcció del coneixement com l'acció política i avançar en la presa de consciència i el compromís col·lectiu entorn de projectes comuns de transformació i millora.

En els casos estudiats, es destaca el paper tant de les institucions i els seus recursos tècnics, com de la ciutadania, en diversos estils organitzatius. A més, s'evidencia la importància del seu paper finançador i polític, tècnic o dinamitzador. L'impuls de les ONG locals és fonamental, per la seva participació activa en les xarxes territorials i el seu rol de comunicador entre diferents grups i agents del territori.

No obstant això, s'observa una contradicció: la dificultat per participar de forma més activa per la falta de recursos. Les contractacions públiques per a la dinamització d'aquests processos solen ser adjudicades a empreses o entitats amb solvència econòmica i tècnica, però a vegades amb molt poc o cap assentament local. Això pot generar lògiques d'intervenció més tècniques que associatives, i més de gestió que transformadores.

En tot cas, l'anàlisi situada de les dues experiències permet confirmar la viabilitat i pertinència de les metodologies participatives, per a la promoció de processos comunitaris en contextos d'especial vulnerabilitat i diversitat, si bé amb les limitacions i reptes que s'han apuntat.

Finalment, la metodologia participativa ha de tenir present que mètodes i tècniques (com, quan, amb quines i qui) estan al servei del sentit dels processos (per què, per a què i per a qui), per la qual cosa han d'adaptar-se al context, incorporant així mateix mecanismes correctors de les desigualtats i estratègies mediadores per construir l'àmbit comú, des del reconeixement de la diferència, i consolidar-se com a pràctiques sostenibles i transformadores.

Referències bibliogràfiques

- Aguilar, Tusta; Basagoiti, Manuel; Ortiz, Andrea, i Villanueva, Sara (Equip ICI de San Cristóbal de los Ángeles). (2020). *Informe de impacto de la COVID19 en el barrio de San Cristóbal de los Ángeles*. ECYS. Recuperat 1 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/26hx3uvj>
- Ahedo, Igor; Ormazábal, Andere; Rodríguez-Villasante, Tomás, i Greenwood, Davyd (Coords.). (2023). Participación, Investigación Acción y Desarrollo Comunitario: retos, oportunidades y esperanzas. *Revista Prisma Social*, 43. <https://revistaprismasocial.es/issue/view/258>
- Ajuntament de Madrid. (2020). *Ranking de vulnerabilidad de los distritos y barrios de Madrid*. Recuperat 1 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/2lc6mqtu>
- Alguacil, Julio; Basagoiti, Manuel; Bru, Paloma, i Camacho, Javier. (2011). *Experiencia y metodología para un modelo de desarrollo comunitario*. Editorial Popular.
- Alguacil, Julio; Camacho, Javier, i Hernández, Agustín. (2016). La vulnerabilidad urbana en España. Identificación y evolución de los

- barrios vulnerables. *Empiria, Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 27, 73-94. UPM. <https://oa.upm.es/37430/>
- Alvarado, Iván; Parejo, David, i Díaz, Luis. (2021). The Liberal Community as a Concept in Crisis: Contradictions and Opportunities of Community Interventions in Spain. *Coils of serpent*, 9, 43-62. Universität Leipzig. <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A77024/attachment/ATT-0/>
- Ander-Egg, Ezequiel. (1990). *Repensando la investigación-acción participativa. Comentarios, críticas y sugerencias*. Dirección de Bienestar Social, Gobierno Vasco.
- Avalle, Gerardo. (2022). El estudio de caso sociológico, una estrategia de análisis de los datos. *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, 245, 461-470. <https://doi.org/10.22201/1fcyps.2448492xe.2022.245.77473>
- Barbero, Manuel, i Cortés, Ferrán. (2005). *Trabajo comunitario, organización y desarrollo social*. Alianza editorial.
- Buades Fuster, Josep, i Giménez Romero, Carlos (Coords.). (2013). *Hagamos de nuestro barrio un lugar habitable. Manual de intervención comunitaria en barrios*. CeiMigra, IMEDDES i Generalitat Valenciana. <https://tinyurl.com/2d8zgpsu>
- Casado, Fernando (Coord.). (2021, febrer 10). Laboratorios ciudadanos distribuidos, año cero [Entrada blog]. *El País*. Recuperat 1 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/2cj45u22>
- Delgado, Manuel. (1998). Dinámicas identitarias y espacios públicos. *Revista CIDOR d'afers internacionals*, 43-44, 17-33. JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/40585709>
- Durkheim, Émile. (1982). *La división del trabajo social*. Akal.
- Eliás, Norbert, i Scotson, John. (2016). *Establecidos y marginados*. Fondo de Cultura Económica.
- Fals-Borda, Orlando, i Rodrigues Brandão, Carlos. (1986). *Investigación participativa*. Instituto del hombre.
- García Roca, Joaquín. (2004). *Políticas y programas de participación social*. Ed. Síntesis.
- Gomà, Ricard. (2007). La acción comunitaria: transformación social y construcción de ciudadanía. *Revista de Educación Social*, 7. Eduso. <https://eduso.net/res/revista/7/marco-teorico/la-accion-comunitaria-transformacion-social-y-construccion-de-ciudadania>
- Gradaille, Rita, i Caballo, María Belén. (2016). Las buenas prácticas como recurso para la acción comunitaria, criterios de identificación

- y búsqueda. *Revista Contextos Educativos*, 19, 75-88. <http://doi.org/10.18172/con.2773>
- IGOP. (2006). *Guía práctica de evaluación de procesos participativos. Observatorios Locales de democracia participativa*. Ajuntaments de Barcelona i Donostia. Red Cimas. Recuperat 2 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/23cf5l3f>
- López de Ceballos, Paloma. (1989). *Un método para la investigación-acción participativa* (2.ª ed.). Ed. Popular.
- Marchioni, Marco. (1987). *Planificación social y organización de la comunidad: Alternativas avanzadas a la crisis*. Editorial Popular.
- Marchioni, Marco. (2004). *La acción social en y con la comunidad*. Ed. Certeza.
- Marchioni, Marco, i Giménez, Carlos (Coords.). (2015). *Juntos por la Convivencia. Claves del Proyecto de Intervención Comunitaria Intercultural*. Obra Social "la Caixa".
- Neiman, Guillermo, i Quaranta, Germán. (2006). Los estudios de caso en la investigación sociológica. Dins Irene Vasilachis (Ed.), *Estrategias de investigación cualitativa* (p. 213-237). Ed. Gedisa. <https://tinyurl.com/26l9jtsq>
- Observatorio Internacional de Ciudadanía y Medio Ambiente Sostenible (CIMAS). (2009). *Manual de Metodologías Participativas*. Red Cimas. Recuperat 2 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/2k6cp7ft>
- OEISM. (2020). *Informe de impacto de la COVID en la periferia de Madrid: Distrito de Usera*. Recuperat 1 octubre 2024, de <https://tinyurl.com/23r887un>
- Osorio, Oscar. (2023). El concepto de comunidad en los proyectos de intervención comunitaria: disonancias, opacidades, rupturas. *Revista Alteridades*, 33(65), 61-72. <https://doi.org/10.24275/uam/izt/dcsh/alteridades/2023v33n65/Osorio>
- Pastor, Enrique. (2004). La participación ciudadana en el ámbito local, eje transversal del trabajo social comunitario. *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*, 12, 103-137. RUA. <https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/5593>
- Rebollo Izquierdo, Óscar; Morales Morales, Ernesto; González Motos, Sheila, i Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP) - Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). (2016). *Guía operativa de evaluación de la acción comunitaria*. IGOP-UAB. Recuperat 3 octubre 2024, de https://igop.uab.cat/wp-content/uploads/2016/03/Guia_operativa-EAC_2016.pdf

- Redfield, Robert. (1973). *The Little Community and Peasant Society and Culture*. University of Chicago Press.
- Rodríguez-Villasante, Tomás. (2006). *Desbordes creativos. Estilos y estrategias para la transformación social*. Ed. Catarata.
- Rodríguez-Villasante, Tomás, i Montañés, Manuel (Coords.). (2000). *La investigación social participativa: construyendo ciudadanía*. Ed. El Viejo Topo.
- Rubio, María José. (1997). *El análisis de la realidad en la intervención social*. Editorial CCS.
- Subirats, Joan. (2010). ¿Tenemos las políticas públicas que necesitamos? Gobernanza y factores de cambio en la política y en las políticas. Dins Paula Amaya (Ed.), *El estado y las políticas públicas en América Latina* (p. 163- 189). Ed. Universitaria de La Plata. Dipòsit digital de documents de la UAB. https://ddd.uab.cat/pub/caplli/2010/195392/estpolpub_2010p163iSPA.pdf
- Tönnies, Ferdinand. (1947). *Comunidad y sociedad*. Editorial Losada.
- Tsing, Anna. (2000). The global situation. *Cultural Anthropology*, 15(3), 327-360. JSTOR. <https://www.jstor.org/stable/656606>
- Yin, Robert. (2018). *Case Study Research and Applications. Design and Methods* (6th ed.). SAGE Publications.
- Yuval-Davis, Nira. (2006). Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*, 40(3), 197-214. <https://doi.org/10.1080/00313220600769331>